

УДК 94 (477)

Г 85

Тарас ГРИНЕВИЧ

ІСТОРИЧНА УКРАЇНКА У ТВОРЧОСТІ ЙОАХІМА ЛЕЛЕВЕЛЯ

У статті розглядається наукова діяльність польського історика XIX ст. Йоахіма Лелевеля у її зв'язку із минулим та сучасністю України. Аналізуються особливості інтерпретації історичної проблематики, впливи культурного напрямку романтизму та політичних реалій на концептуальні ідеї вченого.

Ключові слова: Лелевель, історія, Україна, Польща, громада.

Постановка проблеми. Вагоме місце у сучасних інтелектуальних пошуках займає вивчення процесів формування національної ідентичності народів. Стрижневим періодом для їх кристалізації стало XIX ст. – як час появи модерних націй. Особливу роль у національному самоусвідомленні їх представників зіграла розбудова історичної науки. Запити тогочасного суспільства на зразки поведінки для існування у динамічному громадсько-політичному житті епохи стимулювали спроби їх віднаходження у минулому та пізнання коренів явищ задля їх удосконалення. Динамічний прогрес економічного, інтелектуального та культурного життя вимагав перетворень і в політичній системі. Монархічні держави, що постали на феодальних та династичних принципах, не відповідали реаліям нового світу. Народи, що почали усвідомлювати свою культурну та генетичну ідентичність, були поневолені та розділені імперіями згідно із династичними інтересами монархів. Особистості та цілі

нації як ідейне підґрунтя боротьби за своє визволення брали історіографічні теорії, що мали доводити їх права самостійно визначати свою долю. Одним із творців таких історіографічних теорій та політичних концепцій на землях колишньої Речі Посполитої у ХІХ ст. був польський вчений Йоахім Лелевеля. У його науковій спадщині та громадській діяльності відобразилися як особливості інтелектуальних пошуків, так і національно-демократична боротьба представників епохи.

Аналіз останніх досліджень показує, що у сучасній науковій літературі дедалі більше уваги присвячується вивченню історіографічної спадщини вчених, що стояли біля витоків наукових історичних студій в ХІХ ст. Ці зацікавлення не оминули і життєвий шлях та дослідницьку роботу видатного польського історика Й. Лелевеля. Його громадсько-політичній та науковій діяльності присвятили свої дослідження польські вчені А. Слівінський [10], С. Кєневич [2], Г. Венцковська [11] та М. Серайський [9]. Зокрема, цікавим є дослідження І. Русінової присвячене діяльності Лелевеля в часи його перебування в Кременці (Україна) [8]. У радянських історіографічних студіях різні факти біографії вченого та його досліджень проаналізували А. Басевич [1] та Б. Попков [3]. В українській історичній науці немає окремих праць присвячених науковій діяльності Й. Лелевеля та його причетності до української проблематики – як в політиці, так і науці. Також немає досліджень україніки історика і в зарубіжній історіографії.

Метою статті є висвітлення ролі проблематики історії України в науковому доробку Й. Лелевеля, особливостей інтерпретації вченим минулого України та специфіки його ідейних підходів до окресленої тематики.

Йоахім Лелевель (1786 – 1861) походив із роду полонізованої пруської шляхти. Навчався майбутній історик у піарському конвікті у Варшаві та у Віленському університеті. В 1809 – 1811 рр. працював викладачем у Кременецькій гімназії, де розпочалися його наукові студії та зацікавлення українською проблематикою. Продовжив учений свою викладацьку кар'єру у Віленському університеті. Після

вибуху Листопадового повстання (1830). Лелевель увійшов до складу повстанського уряду. Поразка повстання змусила його до еміграції на захід. Під час перебування історика у Бельгії та Франції у світ вийшло багато його наукових праць, що популяризували у Європі історію Речі Посполитої та зацікавили широкі кола європейської громадськості долею народів Східної і Центральної Європи. Серед таких творів слід виділити «Історію Литви і Русі аж до унії з Польщею в Любліні у 1569 укладеній» у якій чільне місце посідають проблеми минулого України. Помер Йоахім Лелевель 1861 року в Парижі.

Громадсько-політичний діяч та вчений Й. Лелевель жив у часи вагомих зрушень у суспільному та національному житті європейських народів. У цей же період, коли вчений творив свої головні праці, у культурному житті панував напрям романтизму. Усі ці події та інтелектуальні віяння вплинули на ідеї польського вченого, що відобразилося на його наукових концепціях. Історик пропагував громадянські свободи, ідеали демократії та національного визволення народів. Історичні твори для нього виступали своєрідною трибуною пропаганди поглядів, засобом національного та громадянського пробудження поляків на боротьбу за відродження оновленої польської держави. Частиною польської політичної нації Лелевель бачив і українців, що мали брати активну участь у праці на благо спільної вітчизни. Саме тому історія України посідала чільне місце у його дослідженнях минулого Речі Посполитої.

Прихильники романтизму були схильні ідеалізувати минуле, а особливо його середньовічний період, як час загального порозуміння. Саме тоді втілились у життя народні культурні традиції, що відображали справжній «дух народу». Тому у науковій спадщині Й. Лелевеля особливо велике місце посідає вивчення середньовічної історії. Основну увагу в дослідженнях слов'янського середньовіччя історик зосереджував на вивченні суспільного устрою. У рисах соціуму інтелектуал-романтик намагався побачити глибинні особливості «народного духу». В центрі концепції Лелевеля лежала ідея про владу міських та сільських громад як основоположних елементів організації

слов'янського соціуму. Історик відзначав, що у західних слов'ян, зокрема у поляків, домінували сільські громади, адже в цьому регіоні сільське господарство було основою економічного життя. Натомість у східних слов'ян осердя суспільства складали міські громади, що було спричинено активним розвитком торгівлі. Саме вона сприяла розбудові системи міських осередків, що притягали до себе мешканців околиць. Новий, чужий для слов'ян, монархічний устрій у Східну Європу був привнесений варягами, що підкорили своїй владі слов'янські міські республіки – «речі посполиті» [5, 37]. Саме із встановленням династичної влади над общиною розпочинається перетворення Наддніпрянської слов'янщини на Русь. Варяги привнесли також і поняття родового інтересу, особистої власності та її спадкування. Ними вони замінили племінні інтереси та традиційну общинну власність на землю, яку не можна було спадкувати. Держава та маєтки стали особистою власністю князівських і боярських родів. Земля виходить із-під контролю громади і нею починають розпоряджатися князі. Князівська влада силою запанувала над сільськими громадами, настановивши над ними своїх слуг-тіунів. У міських та сільських громадах учений-демократ бачив традиційні народні зразки для нового суспільного устрою у майбутній Речі Посполитій.

Утім найбільшу загрозу традиційному суспільному устрою слов'ян та їх народній культурі несли запозичення із Візантії, що почали масово напливати після прийняття християнства. Їх Й. Лелевель розглядав на рівні цивілізаційного протиборства. «Суперечливі стихії дивним чином опинились разом на одній землі, поєднались та протистояли одне-одному. Звідси походить дивна картина розірваності та анархії» [5, 53]. Зокрема, як вказував науковець, це відобразилося на політичній традиції Русі, де князі почали переймати звичаї візантійського царського всевладдя.

Однак із часом, через розростанням роду Рюриковичів і їх постійні міжусобиці, влада князів почала слабнути. Натомість відбувалося зростання чисельності населення міст, цивілізаційне й економічне піднесення яких сприяло зміцненню ролі громад. Тому в період політичної роздробленості розпочалося протиборство відроджених

міських «республіканських» традицій та ослабленого князівського всевладдя. Але в підсумку республіканський Київ був розорений суздальськими князями, які керувалися абсолютистськими традиціями. Остаточно деспотичну владу над значною частиною Русі встановили монголи, що нав'язали народу рабське поневолення. Після цього Русь розпалася на три частини. «Громадянська стихія народу згуртувалася на півночі [в Новгороді – Т.Г.], царизм усунувся на схід за ліси до Азії [в Москву – Т.Г.], сільський чи землевласницький бояризм знайшов собі місце по сусідству із Ляхами у підніжжі Карпат [Галицько-Волинське князівство – Т.Г.]» [5, 87].

Окрему увагу вчений присвятив висвітленню питання витоків російської державності. Він зазначав, що в Москві «абсолютизм, підтриманий силою татар, підніс своє потворне обличчя, котрого погляд паралізував та приносив смерть слов'яно-руським волі та свободам». Цілий народ був загнаний в рабство, де раби панували над рабами. У новій державі відбувались штучні метаморфози коли її населення «перетворюючи руську мову на змінений діалект, бажаючи надати своєму краєві ім'я Русі, котре вимовити не вміли і назвали його Росією». «Єдинородне дитя Русі, створене з чужорідних стихій, суперечливих та неприязних слов'янсько-руському духові, промовляє сфальшованою мовою, називає себе ім'ям або Русі, або Слов'ян, щоб легше братні народи проковтнути» [5, 91 – 92]. Далі в тексті свого дослідження історії Русі та Литви Лелевель взагалі прямо відмовився розглядати минуле Росії, вважаючи її «викривленим відростком», який не має нічого спільного із справжньою Руссю, від якої він лише неправомірно присвоював собі її історію та підступно поневолював.

Розглядаючи проблему приєднання Галичини до Королівства Польського Казимиром III Лелевель наголошував на давніх можливостях інкорпорації та правах Польщі на ці землі. Він вказував, що в 1182 р. польські володарі встановили князем у Галичі Мстислава, у 1188 р. – Володимира, а в 1198 р. – Романа. Всі ці князі, як уважав дослідник, були чужими для місцевого населення через своє давнє варязьке походження. Вони постійно підбурювали русинів

проти поляків, що були братніми народами та складали єдину культурну цілість. Також посилювали ворожість обох народів релігійні відмінності між католицизмом та православ'ям, що «прищепило у всіх русинів фанатичну нехоть до ляхів» [6, 210 – 211]. Це стало причиною вбивства Болеслава-Юрія II, що бажав повернути їх у католицизм.

У питанні включення південних руських князівств до складу Великого князівства Литовського Лелевель схилився до думки, що причиною цього процесу було значне внутрішнє ослаблення династії Рюриковичів. Її представники через навалу татар втратили вагому частину володінь, а решта князів уже не мали волі боротись за своє панування. Зі свого боку, Литва приваблювала руське населення гарантіями захисту від татар. Учений вважав, що приєднання земель Київської Русі в більшості пройшло ще за князя Гедиміна. Зокрема, в 1319 р. Любарт зайняв Волинь як спадок своєї дружини, у 1320 р. Гедимін прилучив Київщину, а в 1327 році – Поділля. Натомість Ольгерд «решту до сходу Русі займаючи, татар відбив і Крим під свою зверхність у 1366 зайняв» [7, 32]. Литовські князі привнесли на Русь феодальне право, яке вони змішали із місцевими звичаями князівської влади та підданства князівських слуг. Також Галицьке князівство перейшло у спадок до польських володарів згідно із «новим правом – не знаним для Русі правом феодальним» [5, 122].

На думку Лелевеля, вирішальний вплив на інтеграцію населення України в суспільство Польсько-Литовської держави чинила матеріальна сторона питання збереження чи помноження власності. Особливо активно у цьому процесі діяли вищі верстви, які і мали доступ до основних матеріальних благ. Решта суспільства, що не відзначалася заможністю та не мала особливих перспектив поліпшення свого становища, була більш пасивною. Привілеї короля Владислава Ягайла з 1430 та 1433 рр. поширювали свободи польської шляхти на руську. Втім такі права надавалися лише католикам. Це стимулювало активний перехід руської шляхти у католицизм. Сприяло м'якості цього процесу укладення Флорентійської церковної унії 1439 р. На Україні унія майже повсюдно була сприйнята схвально. Тоді ж королівські привілеї поширили права католицької шляхти на уніатів

як єдиновірних. Учений також вважав, що феодалне панування литовських магнатів, що намагалися насадити свою владу над містами та дрібною шляхтою Русі, сприяло спротиву панування Литви в Україні. «Велика маса населення, на прикладі західних братів [галичан – Т.Г.], бачить, що визволення і свободи можуть прийти із польської руки» [5, 147]. На теренах включеної до складу Польщі Галичини можна було побачити наскільки вдало землевласники, давні бояри, могли скористати з єдності з Кораною. У відповідь на таку загрозу інтеграції широких верств у суспільні структури Польщі, можновладці, прикриваючись гаслами боротьби за суверенітет Великого князівства Литовського, вступили у прямий, навіть збройний, конфлікт з монархом. Значна група панів, побоюючись порушень усталеного устрою, шукали опори у московських князях, що здавалися прямими продовжувачами давніх традицій Русі. На початку XVI ст., як уважав Лелевель, почав підноситися «руський дух», що загрожував самому існуванню Великого князівства Литовського. Найяскравішим виявом цього став перехід на бік Москви спрагло до влади князя Михайла Глинського.

Поразка заколоту Глинського та наступу Москви заспокоїла руські землі. Тоді ж українські терени зазнавали активної колонізації через оселення польських колоністів. Розглядаючи культурну сторону національних перетворень у Польсько-Литовській державі, Лелевель звернув увагу і на питання мови та письменства. Він зазначав, що в XIV – XVI ст. руська мова була у більш вигідному становищі, ніж польська. Останній у її розвитку як мови адміністрації та культури заважало побутування латини. Натомість на землях Русі саме руська мова мала статус офіційної мови – як в управлінні, так і в інтелектуальному житті. Її використовували у дипломатичному листуванні із Литвою та Польщею татари, Москва, Молдавія та Валахія. У Кракові церковнослов'янською мовою почали друкувати книжки на двадцять років швидше ніж польською. Вчений відзначив формування у королівській канцелярії «гарного руського скоропису, яким писала більше ніж польською мовою» [5, 170]. Він вирізнив особливості впливів мазовецького діалекту на адміністративний

стиль в Литві та малопольського – на український. Лише протягом XVI ст. поступово, але з наростаючою активністю та перевагою, польська мова починає витісняти руську у використанні вищими верствами та в інтелектуальному житті. Активно поширювався сандомирський діалект польської на Галичину. У середині століття із руських земель походив «цвіт польського письменства»: С. Оріховський, С. Фаліміж, Я. Леополіт, М. Рей, М. Шажинський, Я. Гербурт. Процес переходу на польську мову відбувався добровільно та еволюційно. «Ніде не було ні наказу, ні заборони: кожен говорив і писав як хотів». Руське населення зазнавало активного національного перетворення.

Й. Лелевель зазначає, що ще в давні віки помічали відмінності між північною та південною частинами Великого князівства Литовського розділеного польськими болотами і пущами. Окрім значних відмінностей в кліматі та умовах для господарювання, відчутними були і особливості менталітету їх мешканців. Остаточний розлам відбувся в час укладення унії в Любліні. Саме 1569 р. став виявом значного зближення населення України до Польщі, коли вони добровільно відділилися від Великого князівства та увійшли до складу Корони.

Історію козацтва Лелевель розглядав у тісному зв'язку з проблемами боротьби у суспільстві Речі Посполитої за права соціальних станів та конфесійних спільнот. Так, поруч із конфліктом між католиками та протестантами, роз'ятрила криваві зіткнення і Берестейська унія, що призвела до появи «дизуніатів» які не пристали на цю угоду. У наступному поразки зазнала політика Владислава IV, який намагався налагодити мирні відносини між католиками, протестантами та православними. Однією із основних причин козацьких повстань учений називає спроби їх навернення у католицизм. З іншого боку до конфліктів призводило примушення їх до панщини та намагання козаків зберегти свої «привілеї свободи», отримати громадянські права. Це виливалося у збройні повстання, що завершилися силовим придушенням та офіційним переведення більшості козацтва у підданський стан. Ще більше «виросла ненависть цього дизунійного народу до католицької шляхти та стала незалагодженою при-

чиною важких воєн» старта Павлюка у 1638 р., наперекір обіцянкам його недоторканості [5, 240 – 241].

Нова війна вибухнула в 1648 р. Історик зазначав, що Хмельницький перед повстанням мав у Владислава IV, а особливо у маршалка сейму Радзейовського та канцлера Оссолінського, значну підтримку. Лелевель вказує на поширення чуток, що король хотів з допомогою козацтва «шляхту понизити». Але з початком повстання, після перших контактів між гетьманом та королем, відносини припинилися через смерть Владислава. Вчений зауважував, що навіть нищівні руйнування сіл та містечок і жорстоке винищення населення, не були настільки трагічними, як те, що «шляхта і козаки, стільки часу цій самій речі посполитій служили та в її обороні ставали, тепер же у війні між собою: чи б шляхта козаків, чи б козаки шляхту перемогли і підкорили, очікувала Польщу втрата частини народу» [5, 246]. Одним із наслідків війни вчений бачив колонізацію степів Лівобережжя, яку проводив Хмельницький людьми, що не бажали повертатись на землі повернуті шляхті внаслідок Білоцерківської угоди 1651 р. Причини зривів мирних договорів Лелевель убачав в небажанні козаків полишити зброю та в їх чисельності, що значно перевищувала встановлені реєстри, а також у заявах католицьких єпископів, які погрожували покинути сенат, якщо там засядуть православні ієрархи. Після усіх перипетій війни Хмельницький піддався Москві через невдачу планів здобути для свого роду спадкове володарювання. Спроби відновити взаємини між козацтвом та Польщею відбулися лише після смерті Хмельницького. Вчений наголошував, що за Гадяцькою унією, поруч із двома католицькими народами Річ Посполиту, як рівноправний, мав творити і третій православний козацький народ. Сам же Виговський мав завданням створити козацьку шляхту. Але такий договір лише викликав новий конфлікт з Москвою та козацький гнів. Війна знову розгорілась із новою непримиримістю [5, 256]. Наслідком її стала втрата Польщею Києва та «України за Дніпром з козацьким народом, що там схоронився».

Висновки. Українська проблематика займала вагоме місце у творчості польського політика та борця за національне визволення,

історика Й. Лелевеля. Його безпосереднє знайомство із Україною відбулося в часи праці викладачем у Кременецькій гімназії. У наступні роки вчений значну увагу присвятив питанням історії України та її зв'язку із Польщею. Під впливом культурних віянь епохи романтизму історик особливу увагу приділяв пошукам коренів національної ідентичності народів, багато уваги присвячував вивченню історії середньовіччя. Демократичні республіканські переконання науковця впливали на специфіку його інтерпретацій суспільно-політичних процесів. Так, центральними у його концепції виступають ідеї про притаманність слов'янським народам громадського устрою та його протиборство із іноземними запозиченнями монархічного устрою та станової організації суспільства. Українців вчений бачив невід'ємною та рівноправною складовою політичної нації Речі Посполитої. Причини конфліктів між представниками українського та польського народів він виводив із соціальних протиріч, розладу адміністративно-правової системи держави та посилення нетерпимості до інакомислення. Зі свого боку, їхні корені він бачив в іноземних впливах на Річ Посполиту і загального регресу культурного та інтелектуального життя.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення означеної проблематики можна розширити дослідженням різних сторін біографії Й. Лелевеля. Зокрема, ґрунтовної праці із залученням архівних матеріалів потребує дослідження українського періоду життя вченого, пов'язаного із його роботою в Кременецькій гімназії. Також цікавим є аналіз візій історика на сучасне йому становище України та її майбутнє. Доцільним є розширення аналізу інтерпретацій Лелевелем також інших, не висвітлених у статті, проблем історії України.

Література

1. Басевич А.М. Иоахим Лелевель: польский революционер, демократ, ученый / А.М. Басевич. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1961. – 192 с.
2. Кеневич С. Лелевель / С. Кеневич. – М. : «Молодая Гвардия», 1970. – 190 с.
3. Попков Б.С. Иоахим Лелевель о национально-освободительной борьбе польского народа и путях возрождения Польши / Б.С. Попков // Развитие

капитализма и национального движения в славянских странах. – М. : Наука, 1970. – С. 272 – 290.

4. Chwalba A. Historia Polski 1795 – 1918 / A. Chwalba. – Kraków : Wydawnictwo literackie, 2001. – 672 s.

5. Lelewel J. Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej / J. Lelewel. – Poznań : Nakładem i drukiem W. Stefańskiego, 1844. – 202 s.

6. Lelewel J. Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział / J. Lelewel. – Warszawa : Drukarnia J. Węckiego, 1829. – 332 s.

7. Lelewel J. Geografja. Opisanie krajów polskich / J. Lelewel. – Poznań : Nakładem Księgarni Jana Konstantego Zupańskiego, 1859. – 82 s.

8. Rusinowa I. Joachim Lelewel w Krzemieńcu / I. Rusinowa // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / red. Stanisław Makowski. – Warszawa : Wydaw. BN, 2004. – S. 195 – 199.

9. Serajski M. Joachim Lelewel. Z dziejów postępowej myśli historycznej w Polsce / M. Serajski. – Warszawa : PWN, 1953. – 248 s.

10. Sliwiński A. Joachim Lelewel / A. Sliwiński. – Warszawa : Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1932. – 434 s.

11. Więckowska H. Joachim Lelewel. Uczony – polityk – człowiek / H. Więckowska. – Warszawa : Czytelnik, 1980. – 182 s.

Гриневич Тарас. Историческая украиника в творчестве Иоахима Лелевеля. В статье рассматривается научная деятельность польского историка XIX в. Иоахима Лелевеля в ее связи с прошлым и современностью Украины. Анализируются особенности интерпретации исторической проблематики, влияния культурного направления романтизма и политических реалий на концептуальные идеи ученого.

Ключевые слова: Лелевель, история, Украина, Польша, община.

Hrynevych Taras. Historical Ukrainika in Joachim Lelewel's Creative Work. The article discusses the scientific activities of the XIX century Polish historian Joachim Lelewel in its connection with the past and the present-day Ukraine. The special features of the interpretation of the historical perspective, the impacts of the cultural trend of romanticism and political realities on the conceptual ideas of the scientist are analyzed.

Keywords: Lelewel, history, Ukraine, Poland, communit